

Jezik in slovstvo ob

100-letnici smrti JOSIPA JURČIČA

in

150-letnici rojstva FRANA LEVSTIKA

Anton Slodnjak

SAZU v Ljubljani

PRIPOVEDNIK IN KRITIK

(Ob Levstikovem pismu Josipu Jurčiču z dne 7. februarja 1868)

Slovenska slovstvena zgodovina pripoveduje, kakor sicer zgodovina slehernega ljudstva, o velikih spopadih med ustvarjalci in ocenjevalci, ki se sprožajo posebno takrat, kadar ponudijo prvi dela, kakršnih ni bilo pričakovati glede na splošni kulturni in slovstveni položaj. Tak moment je pri nas nastal ob izidu prvega zvezka Kranjske čbelice (1830), ki je moral izzvati odpor cerkvenih in državnih oblastnikov, janzenistov in metternichovcev, kakor tudi obrambo in oceno Matija Čopa in odobravanje mlajše liberalistične posvetne in cerkvene inteligence.

Podoben, dasi v intimnost zasebne korespondence zagrnjen trenutek je izzval izid prvega slovenskega romana Jurčičevega Desetega brata (1866/67), ki je pripravil Levstika, da se je vzdignil izza skladovnice slovarskega gradiva, za katero se je komaj dobro utaboril, potem ko je več kot celo desetletje kljuboval kot pesnik, pripovednik, kritik in v nekem smislu tudi kot politik srenji pretiranih gorečnikov, oportunistov in strahopetcev. Toda bolj kakor bojazen, da izgubi komaj dobro ogreto pribežališče v kanoniški hiši dr. Janeza Zlatousta Pogačarja, bi ga pri tem oviralo poznanstvo s triindvajsetletnim Muljavcem, o katerem je že 1865 sodil v pismu Francu Miklošiču, da je »uže dozdej skoraj najboljši slovenski novelist«.

Kljub temu je očitno moral spregovoriti o Desetem bratu, če ne javno pa vsaj v tišini zasebnega pisma, četudi je verjetno slutil, da bo hudo, naravnost kruto ranil 13 let mlajšega, genialno nadarjenega učenca, ki si je sicer želel njegove besede, vendar gotovo ni pričakoval tako ostre zavrnitve miselnih in kompozicijskih zasnov dela, v katero je vzdikal svoj duhovni in telesni lik. Kaj bi torej moglo Levstika pripraviti do tega, da je poslal Jurčiču tisto pismo z dne 7. februarja 1868, ki je sicer primer klasične literarne kritike, do kakršne so se naši ocenjevalci pozneje le redko povzpenjali, ki pa bi mogla biti za mladostnega naslovnika uničujoč udarec?

Da mu ni mogel poslati nekaj vljudnih ali dobrohotnih fraz, je Levstik izpričal že z daljšim odlaganjem odgovora na Jurčičevo pismo in knjigo. Delal je torej premišljeno kot mož v odnosu do komaj dozorelega mladeniča. In kar je najvažnejše: hotel mu je do dobrega dokazati, da je sicer nadarjen pripovednik, vendar miselno in izkušensko še ni zrel za ro-

manopisca. Pri tem je nedvomno hotel ohraniti prijateljsko razmerje do Jurčiča, vendar mu je zaradi lastnihkušenj in razmišljanj moral dopovedati, da naj sega kot pripovednik globlje.

Izkušnje, polemični značaj in premišljanje o smislu in načinu slovstvene kritike so ga učili, da je tako upodabljanje življenjskih zapletov, kakor ga je uporabljal Jurčič, izraz le avtorjevega hrepenenja in ne trezni oris konkretnega delovanja posameznih značajev v življenjski situaciji. Zato je bil prepričan, da bi morala taka začetna pripovedna situacija, kakršno je bil začrtal Jurčič, nujno porajati drugačne situacije, kakor jih je želel in risal Jurčič. Že obe vodilni osebi romana Lovre in Manica sta se mu zdeli nepomembni, saj je sodil, da nista dopuščali taki, kakor jih je bil prikazal mladi avtor, nobenega pozitivnega učinka na slovenskega bralca.

Vprašanje je, ali se je pri tem zavedal prvotnega – morebiti podzavestnega Jurčičevega nagiba, da ustvari roman iz tega, kar je mislil in sanjal kot osmošolec v počitnicah 1864, ko je zahajal iz rodne hiše na Muljavo na bližnji grad Kravjak in učil »grajsko gospodično«
Johanno Ottovo slovenščino in ko se je zavezala med njim in Johanno »simpatija«,¹ ki mu je omogočala zasnovo romana.

Kaj mu je pomenila ta simpatija pa Jurčič ni izpričal samo z zasnovo ljubezenskega motiva v Desetem bratu, v katerega je prenesel Johanno iz življenja celo z njenimi triindvajsetimi leti (kolikor jih je štela 1864), kar je motilo 1868 Levstika, 1878 pa Levca.

Preden poskušamo odgovoriti na to vprašanje, moramo razčistiti še neko drugo vsiljivo nejasnost, ki jo občuti marsikateri bralec Desetega brata. Kdo je glavni junak: Lovre ali Martinek? Za Levstika ni bilo dvoma, da je Deseti brat v sodobnost postavljena pravljicična zgodba o potovanju mladega junaka v svet in o tem, da se ta zaradi svoje prikupnosti in ugodnih zunanjih okoliščin oženi z graščakovo hčerjo. Toda zakaj ga je avtor krstil po enem izmed tistih dobrih in preprostih ljudi, ki pomagajo junaku do sreče? In zakaj je v romanu razkrival tudi življenje tega junakovega pomočnika, ki je bilo samo po sebi težje in zanimivejše kakor življenje njegovega junaka? In zakaj je prva in zadnja beseda v romanu: Deseti brat? Ali je Jurčič vendarle hotel globlje v življenje kakor razodeva besedilo?

Pri teh vprašanjih pa zlasti letos, ob Levstikovi 150-letnici in Jurčičevi 100-letnici, ne moremo, da ne bi omenili, da je sočasno z Desetim bratom izšel roman o ruskem študentu Razkolnikovu (1866), saj se letos spominjamo tudi stoletnice smrti njegovega avtorja, velikega Dostojevskega.

Toda kod blodi Kvasov ruski »dvojnik«, ki umori v miselnih in čustvenih zablodah – zoprno oderuhinjo. In če samo pomislimo ob njem na Kvasa, se zavemo silnega razločka med slovenskim in ruskim pisateljem, čeprav sta oba prikazovala intelektualno in družbeno bolj ali manj na enaki stopnji stoječega junaka. Toda Rus je bil 23 let starejši in je izhajal iz drugačne družinske, družbene in državne sredine in si prizadeval za drugačne estetske in naravne učinke. Zato je napisal delo, ki deluje v primeri z Desetim bratom kakor očitno kesanje velikega grešnika v primeri z vzklikom srečno zaljubljenega maturan-ta.

Ali je morebiti Levstik občutil kaj podobnega, ko je razmišljal o Desetem bratu, ne da bi bil seveda takrat poznal veliko delo Dostojevskega. Verjetno je, saj je najprej in najodločneje odklonil v svojem pismu prav Jurčičevega glavnega junaka, in sicer prav zaradi tistih lastnosti, s katerimi ga je neizkušeni Jurčič skušal prikupiti bralcem. Bil bi naj potrpežljiv, mehkosrčen in prijazen s tekmeccem, kritik pa je sodil, da je bil nedelaven, sen-

¹ Ta simpatija je živela v obeh po pričevanju Frana Levca še 1878, ko se je vrnila Johanna v prvotno domačijo v Darmstadt na Hessenskem. Prim. LZ 1888, str. 421–422.

timentalen, neodkrit in sebičen. Levstik je s kritičnim nožem zasekal prav v osrčje junaka in – avtorja samega.

Tu se je Jurčič upravičeno lahko vprašal, kdo mu je dal pravico za ta udarec, s katerim ga je tako »globoko ranil«, čeprav ga je v kritiki skušal ločiti od njegovega domišljjskega dvojnika (Kvasa) češ da bi tudi njega (Jurčiča) »v silno zadrego spravili taki položaji, v kakršne je del Kvasa, ali bolje bi se v njih gotovo sukal nego on«. A v nadaljevanju svojega pisma mu je Levstik razkril, da njegov junak ni »polnoten« ne v dobrem ne v slabem, temveč da je nedovršen (*»skvažnjast«*) ali luknjičav značaj.

S tem je Levstik odkril, da je v pismu segel po estetskem načelu, ki ga je formuliral že 1855 v osnutku kritike Valjavčevih Pesmi, kjer je zapisal, da mora »poet z dušo tako ravnati kakor živopisec s telesom, mora si ideale delati.« To bi naj dosegel tako, da bi pri pozitivnih junakih spravil njihove kreposti v »lepo soglasje«, pri negativnih osebah pa bi naj tako usoglasil njihove strasti. Kot zgled za drugo mu je bil Shakespearov Rihard III., o katerem je sodil, da je »lep estetičen karakter«, čeprav je bil velik hudodelec in povrh še telesno pohabljen.

Po tem načelu bi bil moral Jurčič ustvariti Kvasa kot doslednega egoista, ki misli in dela samo in povsod na to, da bi si pridobil Manico in – Slemenice. In enako druge osebe: ostarelo junakinjo bi moral upodobiti kot prebrisanu spogledljivko, ki ujame celo tako velikega samopridneža, kakor je bil Kvas, flirtajočega z njo iz gole nečimrnosti. Le Marijan bi naj bil pravilno upodobljen kot globoko zaljubljen mladenič, ki nikdar ne govori o ljubezni, a vedno dela kakor zaljubljenec.

Če bi si mogli zamisliti, da bi bil Jurčič izdelal poglavitne osebe po tem načelu, bi najbrž dobili roman, ki bi bil podobnejši Zločinu in kazni kakor sedanjemu Desetemu bratu. Iz Levstikovih opazk h ključnim ali glavnim osebam »ljubezenskega« dela Jurčičevega romana namreč izhaja, da je kritik ocenjal njihovo življenjsko razmerje kot izrazito bojno: Kvasovo plaho občudovanje graščakove hčere in vzporedno rastoče nerazpoloženje do njenega vrstnika Marijana bi se moralo razviti, ako bi se pripovednik ravnal po načelu, da mora biti epski značaj »polnoten, ne skvažnjast«, v strast do Manice in v sovraštvo do Marijana; oboje pa bi vodila želja po gmotnem okoriščanju z graščakovim imetjem. In Manica bi morala slutiti v Kvasovi oboževajoči plahosti – priložnost, ki bi ji dala v zakonu s Kvasom čisto drugačno moč kakor zveza z odrezavim, nevzgojenim in preprostim Marijanom.

Zanimivo je, da je Jurčič nujnost nekakega hujšega spopada med temi tremi osebam predvidel in tudi osnoval Marijanov napad na Lovreta, vendar ga je zaradi njegovega nepolnotnega (*skvažnjastega«*) značaja omejil zgolj na Kvasovo prerekanje, medtem ko se Marijan maščuje vsaj nad tekmečevo puško, če se že ne more nad njim. Da bi bolje poznavanje življenja povedlo Jurčiča globlje v notranjost njegovih oseb, spričuje tudi to, da je mogel v grajski ali gosposki družbi osumiti Kvasa uboja, čeprav ga je v romanu dejansko »zagrešil« Marijan v obrambi zoper polbrata in Kvasovega bratranca – desetega brata.

Tako je Jurčič tudi upravičil ne samo naslov svojega dela, temveč tudi njegovo necelovito vsebino, ki sta jo izsilili od njega nekoliko lastna nezrelost nekoliko slovenska kulturna nerazvitost. Kljub temu je ustvaril v drugi – pomožni ali glavni pripovedi (?) – dva popolna, celovita značaja: očeta in sina – pohlepnega Piškava in dobrodušnega Martinka, čeprav je drugega ogrnil s plaščem ljudske domišljije.

Sploh bi bilo treba razmisliti, ali ni necelovitost značaja v Kvasovi subjektivni zgodbi a priori zahtevala, da se dopolni z Martinkovo tragedijo. Marsikaj kaže na to, da je Jurčič samo na ta način lahko spisal roman, užiten za slovenske bralce, ki so rastle, kolikor so sploh brali leposlovje (?), ob domačih poizkusih iz ljudskega življenja in jezika iz folklo-

rizma k realizmu se razvijajočega pripovedništva in nekateri morebiti tudi ob delih srednjeevropskega romantičnega realizma.

Če lahko pritrdimo tej domnevi (in zdi se, da moremo), potem lahko sklepamo, da sta bili obe zgodbi za Jurčiča enakovredni in da jih je lahko zato tako povezal, da je v ljubezenski ali študentovski po mili volji pravljilčil, Martinkovo (maščevalno ali ljudsko) pa pripovedoval kot – realist, vsaj romantike se osvobajajoč.

Glede na to bi mogla biti Levstikova negativna ocena Kvasa in Manice preostra ali preuranjena, in sicer zaradi slovenske literarne in družbene nerazvitosti, četudi pravilna in upravičena glede na stopnjo evropskega pripovedništva.

In kot tako jo tudi moramo razumeti, zato pa toliko bolj obžalujemo, da je bila zapisana samo v zasebnem pismu pisatelju. Koliko in kako je delovala na naslovnika, bi morali podrobno raziskovati in razbirati iz njegovih del. Tu smemo in moramo le zapisati, da bi mogla diletantu za zmerom vzeti veselje do pripovedovanja, pri nadarjenem in stremljivem začetniku pa pospešiti vzpon k podobam in situacijam evropskega realizma. Če jo gledamo v celoti, smemo reči, da bi po njenih kaŝipotih naše pripovedništvo najlaŝe splavalo iz prisiljenega folkloriziranja v novodobno umetno epiko. Akotudi ne ponavljamo Levstikovega očitka, da glavni junak ni sposoben, da si sam izbojuje srečo, temveč da mora pripovednik organizirati v ta namen še eno posebno dejanje ali pripoved o maščevanju zavrženega sinu zoper pohlepnega in krutega očeta, vendarle ne moremo prek zaključne Levstikove moralne obsodbe, po kateri bi naj bil Lovre slabši kakor »črni grešnik dr. Kaves«.

Kaj je hotel Levstik? Mislimo, da nič drugega kakor – obsodbo Lovrovega dejanja in nehanja. Se pravi, vsaj ljubezenske zgodbe, če že ne romana v celoti, ki bi bil mogel biti bralcu, zlasti mlademu škodljiv. In zakaj vse to? Zato, odgovarja kritik, »ker je (Lovro) vse povesti junak, a poleg tega najnesrečneŝe črtan«. In če se spet vprašujemo, kako bi moral biti po Levstiku »črtan«, se spomnimo načela o celovitosti značaja in nehote nam pride v okoliŝinah letošnjega spominskega jubileja na misel Razkolnikov, junak Dostojevskega, ki je doŝivel in preŝivel vse, kar je poznal najgloblji poznavalec človeŝke duŝevnosti ali si je vsaj mogla zamisliti njegova domišljija.

Jurčič pa prikazuje Lovreta kakor dober in plaŝen oče edinega sina – nezaupnim in celo sovraŝnim ljudem. In vendar je bil Levstik že jeseni 1865 prepričan, da je bil 21-letni Muljavec »skoraj najbolŝi slovenski novelist«, kakor ga je hotel priporočiti Mikloŝiču. Toliko bolje je moral biti zato ob izidu Desetega brata prizadet zaradi »krivdnega« glavnega junaka.

In kakŝno krivdo bi naj imel Kvas, da ga Levstik imenuje krivdni, to je obremenjen s krivdo? Do koga? Najprej nedvomno do Marijana. In v tem primeru je Levstik gotovo mislil, da je Kvas spodlezel Marijana v ljubezni do Manice in da bi bil udarec, ki je zadel nedolŝnega Martinka, zasluŝil on, o katerem je Levstik sploh sodil, da je »čudna zmes raznih, nezozorelih elementov«.

Nasprotno pa je Levstik trdil, da je v romanu »izvrstno popisano iz skritega hrama človeŝke narave izvirajoče sovraŝstvo meju Marijanom in desetim bratom in da je »enako resnična plahota sicer neustraŝenega, sivega grešnika doktorja Kavesa«. Če ŝe dodamo, da je zapisal, da je tudi »Benjamin po svoje izvorna osoba« in da so »kmetje tako popisani, da v nekaterih rečeh ne mogó biti bolje, potem je Jurčič moral spoznati, da je Levstik zahteval od njega popolne resnice o njegovih junakih ne glede na stan ali veljavo v dogajanjih in da je pri tem izhajal iz prepričanja, da so ljudje v dobrem in zlem celoviti značaji ali da bi vsaj morali biti taki v pripovedniŝtvu.

S tem je Levstik oznanjal svojski realizem, kakršnega ni postuliral ne Lessing ne nemška in francoska kritika v začetku druge polovice 19. stoletja. Le pri Rusih, posebno pri Do-
stojevskem, ki ga pa ni poznal, bi bil lahko našel kaj sorodnega. Dva Levstikova osnutka
za roman z izrazito avtobiografsko osnovo (prim. LZD IV, str. 443–452), pa pričata, da je
on sam snoval brez samousmiljenja ali ozirov na narodnostno vzgojo pripoved o zlomu
revnega študenta, ki se zaplete v veleposestniško in gruntarsko družbo nekje na Dolenj-
skem. Snov je črpal iz doživetij in izkušenj, ki si jih je nabral med bivanjem na gradu Tur-
nu od septembra ali začetka oktobra 1855 do konca septembra 1857, ko je bil vzgojitelj
pri grafu Paceju.

Toda na vprašanje, kdaj je pisal te osnutke, ni mogoče točno odgovoriti, čeprav se naha-
jata v drugem osnutku letnici 1860 in 1864, prva kot letnica konca dogajanja, druga kot
letnica poznejšega avtorjevega epiloga. Ali je Levstik v tistem času pisal te osnutke ali
pa šele pozneje, recimo 1868, ko je prebral Desetega brata? Ali je torej hotel Jurčiču po-
kazati, kako mora slovenski pripovednik oblikovati razmerje med mladimi slovenskimi
intelektualci in tujerodno gospodo ter domačim gruntarstvom? V komentarju LZD IV, str.
562–563 beremo pozitivni odgovor na prvo vprašanje, danes (spomladi 1981) bi bil mo-
rebiti pravilnejši pritrilni odgovor na drugo vprašanje, četudi nimamo novih pokazate-
ljev v to smer. Le bolj kakor prej čutimo zdaj neko čudno vzporednost med osebami in
dogodki, ki jih prikazujeta oba dokumenta: Jurčičev roman in Levstikov osnutek. Naj
omenimo samo usodo obeh glavnih junakov: Lovreta Kvasa in Ivana Dvorskega. Prvi
doktorira, se oženi z graščakovo hčero in podeduje graščino. Dvorskemu, pa ne preostane
po izkušnjah, ki si jih je pridobil kot domači učitelj na gradu in v vasi nič drugega kakor
da »ves nor popusti deželoo«. Zapisal naj bi se med prostovoljce Maksimiljana Habsburške-
ga, ki je našel smrt v boju za mehikanski prestol.

Čeprav Levstik načrta ni izdelal, je v njem jasno nakazal, da je bilo v dobi rastočega ka-
pitalizma zavednemu intelektualcu nesvobodnega naroda odprtih le malo poti. To spo-
znanje je ponovil v Zorinu I. 1870 Stritar, ki ni našel tudi za čustvenega, vendar umet-
niško nenadarjenega mladeniča v fevdalno-buržoaznem okolju nobene sreče. Toda šele
Cankar je v začetku novega stoletja (1902) zapisal in podčrtal v sklepu povesti Popoto-
vanje Nikolaja Nikiča kot poglobitvo spoznanje svojega junaka stavek: »Čutil se je majh-
nega in neznatnega, ker je mogel biti srečen in ker je mogel živeti,« ter je s to revolucio-
narno, četudi rahlo ironično obarvano mislijo, nehote ponovil in poglobil vodilno misel
v Levstikovem kritičnem pismu o Desetem bratu.